

НАСЛІДУВАННЯ ЯК МЕХАНІЗМ ЗАСВОЄННЯ ЕТИЧНИХ НОРМ ДІТЬМИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Актуальність. Проблема засвоєння етичних норм дітьми дошкільного віку завжди була одним із важливих напрямів наукового пошуку в філософії, соціології, педагогічній і психологічній науці та практиці на всіх етапах розвитку суспільства. Актуальність цієї проблеми у сучасний час зумовлена втратою віри в справедливість і гуманність, відсутністю в частини молоді етичних цінностей і зростанням на цій основі порушень етичних норм, що призводить до розладженості світогляду людини, відволікання її від соціально необхідних орієнтирів у житті. Такий негативний морально-психологічний стан українського суспільства вимагає особливої уваги до етичного розвитку підростаючого покоління, зокрема дітей дошкільного віку.

Мета статті: визначити механізми, які впливають на засвоєння етичних норм дітьми дошкільного віку.

На необхідність звернення до морально-етичних принципів наголошують Декларація про державний суверенітет України [1], Державна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття) [2], Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті [3], інші нормативно-правові документи, що відображають у собі концептуальні засади соціально-психологічних очікувань і настанов сучасного українського суспільства.

Так, Концепція виховання дітей та молоді в національній системі освіти основним напрямом виховання підростаючого покоління визначає моральне виховання, головним завданням якого є прищеплення й розвиток моральних почуттів, переконань і потреби поводити себе згідно з моральними нормами, що діють в суспільстві [4, 11].

Засвоєння особистістю, що формується, етичних норм полегшує процес спілкування, дає змогу швидко орієнтуватися і правильно реагувати на типові риси людей, що має особливе значення для її становлення. Адже, засвоюючи розмаїття соціально зумовлених думок, почуттів і відносин,

дитина дістає велику кількість інформації, набуває досвіду реагування на різноманітні комунікативні ситуації, а також вміння розуміти психологічну сутність партнерів зі спілкування, починає усвідомлювати причинно-наслідкові зв'язки в навколишньому світі. У результаті отримання інформації у процесі ігрової, навчальної та міжособистісної взаємодії дитина стає учасником «обміну» між людьми моделями поведінки, типами діяльності та спілкування [5, 75].

Дошкільний вік має великі можливості для етичного розвитку особистості, оскільки саме у цьому віці закладаються початки формування світогляду, етичних переконань, принципів та ідеалів, системи оціночних суджень, якими дитина починає керуватися у своїй поведінці. В силу того, що діти дошкільного віку мають обмежені теоретичні знання про етичні норми і засвоюють їх у вигляді конкретних правил поведінки не стільки зі слів, а в діяльності, під час спілкування з найближчим оточенням – батьками, вихователями, однолітками, один із шляхів засвоєння дітьми етичних норм поведінки – за допомогою дорослих через механізм наслідування і відтворення (моделювання) їх у власній діяльності та спілкуванні.

Поняття «психологічний механізм» багатогранне, оскільки інтегрує в собі сукупність факторів, умов, закономірностей, які забезпечують людині взаємодію з оточуючою дійсністю, функціонування у світі. Вчені-психологи дають йому різну інтерпретацію, звертаючись до нього, як до структурного або процесуального аспекту явища.

Так, Л.С. Виготський [6, 437], говорячи про механізм психічного розвитку, концентрував увагу на запитанні – «Чим це викликано?», і виділяв в якості нього систему стосунків між індивідом і середовищем. М. С. Яницький вважає, що більшість визначень цього поняття характеризують його як відображення процесу особистісного розвитку. Щодо формування системи ціннісних орієнтацій особистості, М.С.Яницький розглядає психологічний механізм як компонент процесу розвитку, який є «системою засобів і умов, що забезпечують цей розвиток» [7, 60].

Л. І. Анциферова розуміє психологічні механізми як «функціональні способи перетворення особистості», які «закріпилися в її психологічній організації, в результаті чого з'являються різноманітні новоутворення, підвищується або знижується рівень організованості особистісної системи, змінюється режим її функціонування» [8, 8].

Проблемі наслідування присвятили свої праці вчені-психологи Е. Л. Торндайк, Дж. Б. Уотсон, Р. С. Вудвортс, П. Ф. Каптеров, І. М. Сеченов, К. Д. Ушинський та ін. Питання впливу наслідування на розвиток особистості дитини стало предметом розмірковувань і емпіричних досліджень З. Фрейда, Дж. Болдуїна, П. Гійома, Ж. Піаже, А. Баллона. Вчені дійшли висновку, що наслідування – це природжена форма поведінки, яка має властивість безперервно змінюватися. Наслідування розвиває здібності дитини, формує її як особистість, «є найбільш характерним засобом пізнання дійсності дитиною» [9, 146]. З психологічної точки зору, наслідування є особливою формою поведінки, яка полягає у відтворенні дій, манери поведінки та індивідуальних рис інших осіб [10, 60]. В основі механізму наслідування лежить прагнення дитини до соціального утвердження, бажанням бути подібним на іншу людину або досягти певної мети.

Вивчаючи питання навічання через наслідування, А. Бандура зробив висновок, що спостереження за поведінкою інших спричиняє зміни у поведінці спостерігача. Наслідування зразка веде до формування у суб'єкта нового поведінкового акту, за наявності:

- уваги дитини до дії зразка. При цьому зразок має відповідати таким вимогам – ясність, различимість, афективна насиченість, функціональна значущість. Спостерігач, в свою чергу, має володіти відповідним рівнем сенсорних можливостей;
- пам'яті, яка зберігає інформацію про впливи зразка;
- рухових навичок, які допомагають відтворити те, що спостерігач сприймає;
- мотивації, яка визначає бажання дитини виконати побачене.

Таким чином, А. Бандура робить висновок, що дитина реагує на зовнішні впливи за допомогою спостереження, а потім перетворює ці впливи за допомогою своїх когнітивних структур і тим самим підкреслює роль когнітивних процесів у становленні і регуляції поведінки на основі наслідування. Як результат спостереження за поведінкою, вчинками інших у дитини утворюється «внутрішня модель зовнішнього світу», яка є підґрунтям виникнення реальної поведінки дитини, в якій знаходять відображення зразки поведінки, які були в ролі об'єкта спостереження [11, 192].

Наслідування дитиною нових поведінкових актів не потребує ніяких додаткових зусиль. Поведінка, яка спостерігається, відкладається у пам'яті дитини у вигляді деякого внутрішнього шаблону, який відтворюється через певний час. Механізми наслідування спрацьовують самі собою і не вимагають додаткової стимуляції. Але чи буде відтворюватися скопійована поведінка і частота цих відтворень залежить від впливів середовища, підкріплень і покарань, які будуть пов'язані з цією поведінкою. Ці впливи можуть бути як прямими так і непрямими, і мати однакові наслідки. Адже, спостереження за поведінкою інших не проходить безслідно для дошкільника. Спостерігаючи за поведінкою інших і бачачи наслідки того чи іншого вчинку, дитина дошкільного віку здатна зробити для себе висновок, що добре, а що погано. Ми вважаємо, що на силу непрямого підкріплення впливають декілька факторів:

- міра винагороди або покарання відповідного способу поведінки;
- наявність більшої або меншої схожості об'єкта спостереження на спостерігача;
- поведінка, яка спостерігається, має бути принципово здійсненна.

Упродовж життя у дошкільника спостерігається і зміна характеру наслідування. Це може виражатися як в неусвідомленій (механічній) формі,

так і у формі усвідомленого, цілеспрямованого відтворення зовнішніх рис поведінки, дій і вчинків людей. Цей процес має декілька етапів. На першому – це входження у смислові структури людської діяльності, засвоєння загальноприйнятих способів поведінки, яке відбувається на рівні механічного наслідування. На другому етапі відбувається усвідомлення цінності кожної норми; їх застосування починає асоціюватися з конкретною ситуацією. Усвідомлення цінності соціально направлених дій вказує на зародження нового механізму соціального розвитку дитини-дошкільника – нормативної регуляції [12, 14].

Для дітей раннього віку наслідування має неусвідомлений характер, коли просто копіюються дії дорослих людей, за якими вони спостерігають. В міру того як дорослішає дитина, наслідування видозмінюється і набуває усвідомленого характеру. На початку другого року життя дитина здатна наслідувати поведінку дорослого ще не відразу і не всі його дії. Це залежить від характеру самої дії. Найлегше дітям дається наслідування рухових дій, значно важче – соціальних. Як правило, діти наслідують дії, які є цікавими для них, несуть у собі складність, новизну. Особливої уваги щодо наслідування набувають дії, які перебувають на стадії формування.

М. В. Савчин, Л. П. Василенко [13, 137] зауважують, що протягом перших двох років життя наслідування залежить від ступеня впевненості дитини у здатності виконати побачене, справитися з відповідним завданням. Діти більше схильні наслідувати форми поведінки, дії, які вони лише опановують, або ті, що їм ще не під силу і дуже засмучуються, якщо наслідування не вдається. Об'єктом наслідування для дитини часто стають дорослі, які проявляють чуйність і доброзичливість у спілкуванні з нею.

Вже на третьому році життя спостерігаються перші ознаки статево-рольової поведінки, коли дитина починає більше наслідувати дорослому однієї з нею статі, причому частіше наслідують своїх батьків, ніж інших дорослих. Наслідувальні дії трирічної дитини носять мотивований характер, керовані певною метою, яку ставить перед собою дитина.

Неабияку роль грає наслідування у процесі соціалізації людини. Майже увесь досвід життя у суспільстві дитина до трьохрічного віку набуває шляхом спілкування з оточуючими її людьми через наслідування. Якщо дитина від 1 до 3 років просто відтворює зовнішні дії і словесні реакції дорослих, то уже у дошкільному віці наслідування вчинкам дорослого включає складну внутрішню переробку отриманих зразків. Відбуваються зміни і у змісті наслідування: у ранньому віці дитина, спостерігаючи за діями дорослих, вчиться правильно діяти у світі предметів, у дошкільному – наслідує способи і смисли поведінки дорослого – спочатку її відкриті сторони і характеристики, а потім сторони поведінки, які відображають смисл ситуації. Для дитини молодшого шкільного віку визначальними у наслідуванні є особистісні якості дорослого, соціальні зразки його поведінки, тобто переймаються не зовнішні звички значущої людини, а притаманне йому ставлення до інших людей. Для підлітка наслідування нерідко має на меті уподібнитися до значущого іншого (дорослого чи однолітка) або повторити узагальнені стереотипи поведінки, які проявляються в тому чи іншому середовищі. У цьому віці на зміну наслідуванню дорослим приходять взаємонаслідування. В юності основну роль у виборі об'єкта наслідування починають грати ціннісні орієнтації людини. При цьому наслідування виконує допоміжну функцію, оскільки засвоєння норм і цінностей відбувається у старшокласників в основному за допомогою свідомого аналізу життєвої позиції значущих для них людей. Таким чином, здатність до наслідування спостерігається у людей різних вікових груп, має зовнішню подібність, але різні психологічні механізми. Так, для немовляти наслідування рухам і звукам голосу дорослого – спроба встановлення першого «змістового» контакту з ним. Для дошкільника – це шлях засвоєння способів і смислів поведінки дорослого. Для підлітка – ідентифікація себе з конкретною значущою для нього людиною або з узагальненим стереотипом поведінкових і особистісних характеристик. У дорослої людини наслідування набуває ознак навічання в певних видах діяльності.

Спираючись на концепцію періодизації психічного розвитку, розроблену Д. Б. Ельконіним [14, 69] можна зробити припущення, що наслідування – це спосіб орієнтації людини в різних аспектах оточуючої дійсності, яка необхідна для вирішення актуальних і специфічних для кожного віку завдань розвитку. Для того, щоб спрацював механізм наслідування, необхідні певні умови:

- наявність позитивного емоційного ставлення, захоплення або поваги до людини – об'єкту наслідування;
- менша досвідченість людини у порівнянні з об'єктом наслідування;
- ясність, виразність, привабливість зразка;
- доступність зразка, хоча б в деяких якостях;
- свідомо направленість бажання і волі людини на об'єкт наслідування.

На думку С. Г. Карпенчук, у механізмі наслідування можна виділити три етапи. На першому етапі в результаті сприйняття конкретної дії особи виникає суб'єктивний образ цієї дії, бажання чинити так само. Другий етап є зв'язуючою ланкою між прикладом для наслідування і наслідувальними діями. На третьому етапі відбувається синтез наслідувальних і самостійних дій, на які активно впливають життєві і спеціально створені виховні ситуації [15,128]. Таким чином, механізм наслідування включає в себе прагнення робити (мотив), мету діяльності і реальний досвід діяння.

Спираючись на дослідження італійського нейрохірурга Дельгадо, які він проводив під час операцій на головному мозку, було зроблено висновок, що людина запам'ятовує практично все, що бачить, але не все може згадати, відтворити. Забуває людина перш за все те, що запам'ятала в останню чергу. Найбільш повно і міцно запам'ятовуються враження дитинства. «У пам'яті дитини зберігається все. І спогади дитинства залишаються з нею на все життя. Дитина бачить, що і як робить дорослий, і, скоряючись перед могутнім законом природи – законом наслідування, намагається повторити те, що бачить» [16,133 – 147].

Таким чином, засвоєння етичних норм дошкільником відбувається, перш за все шляхом наслідування зразків і правил поведінки, у ролі яких виступають самі дорослі. Мотиви, норми, стосунки, що існують у діяльності дорослих, їхні вчинки, системи емоційних реакцій, оцінок, характеристик, які висловлюються ними з приводу того чи іншого явища, події, дитина дошкільного віку опановує шляхом їх наслідування та моделювання у власній діяльності за допомогою дорослого.

Першим і одним з найвпливовіших інститутів засвоєння етичних норм дитиною дошкільного віку повинна стати сім'я. У психоаналізі ідентифікація дитини з батьками, яка виявляється у наслідуванні їм, виступає як спосіб виникнення нових структур в особистості дитини. Саме батьки природно закладають у свідомості дитини фундамент морально-етичного мислення.

Підкреслюючи велику роль наслідування у моральному становленні дитини, А.Г.Ковальов зазначав, що хорошою є та родина, яка може дати зразок наслідування, щоб було у що вірити, на що сподіватися, що любити, що визнавати і заперечувати. Інакше життя буде здаватися безглуздом [17, 40].

На думку І. Д. Беха, серед основних якостей, які мають наслідуватися дітьми у сім'ї: цінність моральної любові до людей, цінність поваги до людської особистості, цінність відповідального вчинку [18, 8 - 10].

Відомий психолог і педагог А. С. Макаренко, звертаючись до батьків, наголошував: «Ваша власна поведінка – найголовніша річ. Не думайте, що ви виховуєте дитину лише тоді, коли з нею розмовляєте, або повчаєте її, або наказуєте її. Ви виховуєте її у кожний момент вашого життя... Як ви одягаєтесь, як ви розмовляєте з іншими людьми і про інших людей, як ви спілкуєтесь з друзями і з ворогами, як ви смієтесь, читаєте газету, – все це має для дитини велике значення» [19, 63].

Немає дітей від природи брехливих, неввічливих, жадібних. Етичні норми не передаються дитині спадково, а засвоюються нею. І хоча природні

передумови для цього у дітей різні, важливу роль у засвоєнні етичних норм відіграє об'єкт наслідування, а саме – приклад позитивної поведінки батьків. «Але, щоб у дитини виникла потреба слідувати позитивному еталону, – наголошує В. С. Мухіна, необхідно, щоб цей еталон вчинку чи поведінки набув для дитини особистісного смислу» [20, 194]. У якості зразка може бути не тільки поведінка близьких людей, але і тих, які викликають любов, повагу і схвалення оточуючих, а також зразки поведінки улюблених казкових персонажів. Пізніше таким орієнтиром стають однолітки.

Важливим для нашого дослідження є зауваження Л. Д. Столяренка про те, що «молодь наслідує, перш за все те, що є соціально новим, і перевагу часто надає не тільки образам соціально значущим, але і образам динамічним, яскравим (образам кіно, моди), хоча соціально незначущим або соціально негативним за своєю суттю» [21, 153]. Виходячи із вище зазначеного, у дитини дошкільного віку, на наш погляд, слід формувати позитивне ставлення до соціально значущих і ціннісних якостей індивідуума.

Висновки. Отже, наслідування пронизує все життя людини і знаходиться у безперервному послідовному процесі розвитку. Цей процес зазнає ускладнень зразків наслідування; точність і швидкість відтворень збільшується; стають частішими наслідувальні акти.

«Наслідування – це той механізм, який робить людину людиною, якщо вона розвивається у суспільстві людей»[15, 268]. Він сприяє соціалізації дитини дошкільного віку, є засобом для засвоєння нею етичних норм та розвитку морально-етичних якостей її особистості, який можна забезпечити при виконанні дорослими таких умов:

- не обмежувати і підтримувати прагнення дитини до наслідування, до копіювання побутової поведінки близьких людей;
- представляти дітям зразки позитивної, соціально направленої поведінки;
- створювати умови для наслідування, які б враховували можливості дитини.

Сподіваємось, що наше дослідження буде корисним як для вихователів дитячих навчальних закладів, так й для вчителів початкових класів. Для подальших досліджень з цієї проблеми вважаємо за доцільне вивчення етичних ідеалів дітей дошкільного віку та їхній вплив на поведінку дітей.

Література:

1. Декларація про державний суверенітет України: прийнята Верховною Радою УРСР 16 лип. 1990 р. – К.: Політвидав України, 1990. – 8 с.
2. Державна національна програма «Освіта»: Україна ХХІ століття. – К.: Радуга, 1994. – 61 с.
3. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті// Професійно-технічна освіта. – 2002. – №3. – С. 2 – 8.
4. Національна система виховання (концепція): Проект (Міністерство народної освіти України). – К.: Либідь, 1991. – 27с. – С. 11.
5. Корніяка О. М. Психологія комунікативної культури школярів: Монографія. – К.: Міленіум, 2006. – 336 с. – С.75.
6. Эльконин Д. Б. Концепция Л. С. Выготского о психическом развитии человека// Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1989.–560 с. – С. 434 – 460.
7. Яницкий М. С. Ценностные ориентации личности как динамическая система. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2000. – 204 с. – С. 60.
8. Анцыферова Л. И. К психологии личности как развивающейся системы // Психология формирования и развития личности. – М., МГУ, 1981. – 365 с. – С. 3 – 18.
9. Кравченко Т. В., Трубавіна І. М. Допомога батькам у вихованні дітей: Методичні рекомендації для соціальних працівників. – К.: ДЦССМ, 2004. – 100с. – С. 146.
10. Психологічний довідник вчителя/ За заг. ред. С. Максименка, В. Андрієвської // Психологічна газета. – 2004. – № 3 – 4. – С.60.

11. Повякель Н. И. Соціально-когнитивна теорія А. Бандури// Психологія особистості: Словник-довідник / За редакцією П.П.Горностая, Т.М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с. – Бібліогр.: с. 263 – 293. – С. 192 – 194.
12. Коломийченко Л. В. Концепция и программа социального развития детей дошкольного возраста. – Пермь, 2002. – 25 с. – С. 11.
13. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія: навчальний посібник. – К.: Академвидав, 2005. – 360 с. – С. 137.
14. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1989.–560 с. – С. 69.
15. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1997. – 304с. – С. 128.
16. Шадриков В. Д. Готовность детей к обучению// Деятельность и способности. – М., 1994. – 456 с. – С. 133 – 147.
17. Ковалев А. Г. Психология семейного воспитания. – Минск: Нар. асвета, 1980. – 256 с. – С. 40.
18. Бех І. Д. Особистість народжується в сім'ї // Початкова школа. – 1994. - № 2. – С. 8 – 10.
19. Макаренко А. С. Лекции о воспитании детей. – Минск: Нар. асвета, 1978. – 96 с. – С. 63.
20. Мухина В. С. Детская психология. – М.: Просвещение, 1985. – 272 с. – С. 194.
21. Столяренко Л. Д. Психология управления: Учебное пособие. – Ростов н/Д: Феникс, 2005. – 512 с. (Серия «Высшее образование»). – С. 153.